যৌগিক ৰীতি

এই ছন্দৰীতি আমাৰ কাব্যধাৰাৰ ঘাই ধৰণী। মাত্ৰাবৃত্ত ছন্দত আছে সংগীতৰ লয়ৰ আভাস; স্বৰবৃত্ত গ্ৰাম্য গীতৰ নৃত্য চপল উচ্ছ্বাস কিন্তু যৌগিক হ'ল আমাৰ ভাষাৰ সাধাৰণ উচ্চাৰণৰ অৱলম্বনত সৃষ্ট ছন্দ। 'গীত'ৰপৰা 'পাঠ'লৈ কবিতাৰ যাত্ৰাপথৰ প্ৰধান বাহন হ'ল এই ছন্দৰীতি। বৰগীত, নাটৰ গীত, ভটিমাৰ ছান্দসিক ভিত্তি হ'ল মাত্ৰাবৃত্ত; ভাগৱত কাহিনীৰ ছন্দ হ'ল পদ, দুলড়ী, ছবি আদি যৌগিক ৰীতিৰ ছন্দসজ্জা। বৰ্ণনাৰ বাবে এই ছন্দৰীতি বৰ উপযোগী, কাৰণ যতিৰ অৱস্থান ইয়াৰ দীৰ্ঘসময়ৰ ব্যৱধানত। ইয়াৰে অতি প্ৰচলিত ছন্দসজ্জাটো হ'ল আমাৰ 'চৈধ্য আখৰীয়া' পদ। আখৰৰ সমস্যাটো পূৰ্বেই আলোচনা কৰা হৈছে। গতিকে এই কথা দোহাৰিবৰ আৱশ্যক নাই যে 'পদ'ৰ চৈধ্য আখৰ আচলতে চৈধ্য মাত্ৰাহে। আগতে পদ আৰু চৰণ প্ৰায় সমাৰ্থক আছিল। আনহাতে আকৌ পৰ্বকো 'পদ' নামেৰে অভিহিত কৰা হৈছিল। সেইবাবে দুলড়ীক বোলা হৈছিল লঘু ত্ৰিপদী (৬ ৬ ৮), ছবিক (৮ ৮ ১০) বোলা হৈছিল দীৰ্ঘ ত্ৰিপদী। কিন্তু আমি আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰত পদ শব্দটোক পাৰিভাষিকভাৱে ব্যৱহাৰ নকৰি কেৱল পয়াৰ ছন্দকে পদ বুলি অভিহিত কৰিম।

যৌগিক ৰীতিৰ লগত আমাৰ সাধাৰণ উচ্চাৰণ পদ্ধতিৰ সামঞ্জস্য আনবোৰ ৰীতিতকৈ অধিক। গতিকে ইয়াক প্ৰয়োজন সাপেক্ষে কোমল আৰু তৰল কৰি তুলিবও পাৰি অথবা গম্ভীৰ শব্দ বিন্যাসেৰে গুৰুগম্ভীৰ কৰিবও পাৰি। **প্ৰাচীন ৰীতিতো ই প্ৰাচীন উচ্চাৰণ পদ্ধতি মানি চলিছিল আৰু এতিয়াও ই বৰ্তমানৰ উচ্চাৰণ পদ্ধতি মানি চলে।** গতিকেই ইয়াৰ পৰ্ব বিন্যাস আনতকৈ বেছি শব্দানুগত। শব্দক বিচ্ছিন্ন কৰাৰ ভয়তেই ই সুদীৰ্ঘ পৰ্বত বিভক্ত হয়। সাধাৰণতে ছয়, আঠ আনকি দহ মাত্ৰাৰো একোটা পৰ্ব ইয়াত পৰিলক্ষিত হয়।

এই ছন্দৰীতি স্বৰূপতে প্ৰবাহধৰ্মী আৰু সুৰময়। মাত্ৰাবৃত্ত ছন্দ নৃত্যধৰ্মী। নৃত্যধৰ্মী হোৱাৰ বাবে মাত্ৰাবৃত্তৰ যতিৰ অৱস্থান সুদৃঢ়, অনুযতিৰো প্ৰত্যেকটো ধ্বনিস্পন্দন তাত ব্যক্ত আৰু তীব্ৰ। কিন্তু যৌগিকৰ প্ৰবাহধৰ্মিতাৰ বাবে যতিৰ অৱস্থান দীৰ্ঘ সময় সাপেক্ষ আৰু অনুযতিৰ সংকেত মৃদু।

প্ৰত্যেকটো ধ্বনিৰ মাজতো বেছ ফাঁক থাকে আৰু অযুগ্ম ধ্বনিৰ ঠাইখিনি যুগ্ম ধ্বনিৰে ভাৰাক্ৰান্ত কৰি তুলিলেও ইয়াৰ ছন্দ পতন নঘটে। সেইবাবেই ইয়াত কোমল কোমল শব্দৰ ফুলৰ পৰা গুৰুগম্ভীৰ শব্দৰ মণিখণ্ডও গুঠিব পাৰি।

সিদিনাৰ হাঁহি মুখ জীৱন পুৱাৰ।
সিও যেন ছয়া ময়া সপোনৰ।।

—নলিনীবালা দেৱী

অথবা—

অখণ্ড সত্যৰ মূৰ্তি অখণ্ড ভাৰত
খণ্ডিতা মূৰ্চ্ছিতা পুনু নহবা জাগ্রত?

—ৰত্নকান্ত বৰকাকতী

প্ৰবাহধৰ্মী তৰঙ্গৰ বাবেই ইয়াত এনে সুৰ বৈচিত্ৰ্য আনিব পাৰি। যৌগিক ছন্দৰ এই গুণটিকে ছান্দসিকসকলে ধ্বনিৰ শোষণ শক্তি বুলিছে।

ধ্বনিবিন্যাসৰ ফালৰ পৰা যুগ্ম ধ্বনিৰ স্থিতিস্থাপকতাই ইয়াৰ ঘাই বৈশিষ্ট্য। অযুগ্ম ধ্বনিৰ মূল্য সকলো ছন্দৰীতিতে একমাত্ৰাৰ কিন্তু যুগ্ম ধ্বনিৰ বেলিকা যৌগিক ৰীতিত শব্দ শেষৰ যুগ্মধ্বনি মাত্ৰাবৃত্তৰ দৰে বিশিষ্ট অৰ্থাৎ দুই মাত্ৰাৰ।

| || | ||| | | ||| |||
নো মাল নি চেই সৰু | বিৰলি কণিক ।।

|| || || || | | | | | ||
বৰ ভাল পাওঁ মই | মা ক তো অধিক ।।

কিন্তু শব্দৰ আৰম্ভৰ আৰু মাজৰ যুগ্মধ্বনি একমাত্ৰাৰ অৰ্থাৎ স্বৰবৃত্তৰ দৰে সংশ্লিষ্ট।

| || | || | | | | || ||
শোকৰ সংগীত সিটি । বিষাদৰ সুৰ ।।

আৰু

| | | | || || | || | | | ||
স্বৰ্গৰ সপোন মোৰ । মাটিৰ মহিমা স'তে ।

| | || | | || | | |
মিলি য'ত ৰচিছে উৰ্বশী ।।

যুগ্ম ধ্বনিৰ এই মিশ্ৰ ব্যৱহাৰৰ বাবেই এই ছন্দৰীতিক যৌগিক নামেৰে অভিহিত কৰা হৈছে। সাধাৰণতে ই অক্ষৰবৃত্ত নামেৰেই পৰিচিত। অসমীয়া আখৰ (Letter) আৰু সংস্কৃত অক্ষৰ (Syllable)-ৰ বেমেজালিটোৰ কথা বাদ দিলেও ইয়াক আক্ষৰিক বা অক্ষৰবৃত্ত নাম দিয়াটো সমীচীন নহ'ব; কাৰণ এই ছন্দৰ প্ৰকৃত মাত্ৰা পৰিমাণেৰেহে সুনিৰ্দিষ্ট, কেৱল ধ্বনি পৰিমাণেৰে নহয়।

যুগ্ম ধ্বনিৰ যি দুই প্ৰকাৰৰ ব্যৱহাৰৰ কথা উল্লেখ কৰা হ'ল তাৰ অৱশ্যে

ব্যতিক্ৰম নোহোৱা নহয়। কিন্তু সেই ব্যতিক্ৰমো এটি লক্ষণৰ সূত্ৰেৰে বান্ধিব পাৰি। দেশজ আৰু তদ্ভৱ শব্দৰ ক্ষেত্ৰত শব্দমধ্যৱৰ্তী যুগ্ম ধ্বনিৰ বিশ্লিষ্ট ৰূপেই পৰিলক্ষিত হয়।

বজ্ৰৰ নিষ্ঠুৰ । স্বৰে যেই দিনা । ঋষি অভিশাপ । ঘোষিত হ'ল ।
সেই দিনা ধৰি । কুসুম শয়ন । পাষাণ নিদ্ৰালে' । বাগৰি গ'ল ।

এই ব্যতিক্ৰম দৰাচলতে যৌগিক ছন্দৰ প্ৰাচীন উচ্চাৰণ পদ্ধতিৰে আওপকীয়া উত্তৰাধিকাৰ। আমাৰ প্ৰাচীন পাঠ ৰীতিত শব্দান্তৰ স্বৰধ্বনিৰ উচ্চাৰণ হলন্ত নাছিল। 'কৃষ্ণৰ্ চৰিত্' বোলা নহৈছিল, বোলা হৈছিল কৃষ্ণৰ চৰিত (Krishnara Charita)।

'ভীম সেনে বোলে মোৰ লাগিল সন্তোষ' এই চৰণটি এতিয়াৰ মতে পঢ়িলে আমি 'ভীম্, মোৰ, লাগিল্ সন্তোষ' এনেদৰে হলন্ত কৰি উচ্চাৰণ কৰোঁ। পুৰণি পদ্ধতি মতে তাকে ভকতে পঢ়ে এনেদেৰ ঃ ভীম (অ) সেনে বোলে মোৰ (অ) লাগিল (অ) সন্তোষ (অ) (Bheemasene bole mora lagila sontosha) সেই বাবেই পুৰণি পুথিত তই, মই আদি শব্দ 'তয়ি' 'ময়ি' ৰূপত পোৱা যায়। 'সেই' শব্দটো সকলো সময়তে 'সেহি' ৰূপত পোৱা নগ'লেও পঢ়োঁতে 'সেহি' (seyi) ৰূপে উচ্চাৰিত হয়। এতিয়া আমি তেনেবোৰ উচ্চাৰণ হলন্ত বা যৌগিক স্বৰান্ত ৰূপত উচ্চাৰণ কৰোঁ। তাত শ্ৰুতিৰ যি মাত্ৰা বিচ্যুতি ঘটে তাকে পূৰ্ণ কৰিবলৈ পূৰ্বৱৰ্তী স্বৰ কিঞ্চিৎ দীৰ্ঘভাৱে উচ্চাৰণ কৰি শব্দৰ মাজৰ যুগ্ম ধ্বনিকো দুই মাত্ৰাৰ মূল্য দিয়া হয়। মুঠতে পৰ্বানুযায়ী যি মাত্ৰা সাম্য থাকে তাক ৰক্ষা কৰিবৰ বাবে উচ্চাৰণ পদ্ধতিক কিছু স্বাধীনতা দিয়া হয়।

আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে যৌগিক ছন্দৰ ধ্বনি প্ৰবাহত কণ্ঠস্বৰৰ উত্থান-পতন তীব্ৰ নহয়। গতিকেই তাৰ লয়ো বিলম্বিত। এই বিলম্বিত লয়ৰ কাৰণেই ইয়াৰ পৰ্বসমূহো বেছি মাত্ৰাযুক্ত। এটা যতিৰপৰা আনটো যতিলৈ ছয়, আঠ, আনকি দহ মাত্ৰাৰো ব্যৱধান পোৱা যায়। লয়ৰ এই মন্থৰতাই এই ছন্দলৈ এটা সাৱলীল গতিময়তা আনি দিয়ে। সূক্ষ্ম বিভাগ অনুসৰি দেখা যায় যে এই তিনি আৰু চাৰি মাত্ৰাৰ ধ্বনিপুঞ্জই যৌগিক ছন্দৰ ভিত্তি। গতিকেই ছয় আৰু আঠ মাত্ৰাৰ পৰ্বত বিভক্ত হোৱাৰ প্ৰৱণতা ইয়াৰ অধিক। আঠ মাত্ৰাৰ ক্ষেত্ৰত কেতিয়াবা দুই মাত্ৰাৰ ধ্বনিয়ে নিজৰ মহিমা প্ৰদৰ্শন কৰে। দুটা উদাহৰণৰ পৰা কথাটো প্ৰতীয়মান হ'ব ঃ

১। প্ৰাচীন পদ নামৰ ছন্দসজ্জাটোত আমি ৮+৬ এই দৰে ছ'টা পৰ্ব পাওঁ। আঠ মাত্ৰাৰ পৰ্বটো চাৰি মাত্ৰাৰ পৰিমাণৰ দুটা ধ্বনিপুঞ্জৰ অৰ্থাৎ অনুপৰ্বেৰে গঠিত। দ্বিতীয় পৰ্বটো হ'ল ৬ মাত্ৰাৰ। তাত অনুপৰ্ববোৰ ৩ মাত্ৰাৰ ৰূপতেই পোৱা স্বাভাৱিক।

শুনিয়োক সৰ্বজন। কৃষ্ণৰ চৰিত । । =৮+৬
৪ ৩ ৩ ৩

কিন্তু পাঠকে পুথি পঢ়িবৰ পৰত এটা কথা মন কৰিব পাৰি যে পিছৰ ছয় মাত্ৰা ৩+৩ কৈ বিভক্ত নকৰি ৪+২=৬ এনেভাৱে বিভক্ত কৰাৰ প্ৰৱণতা আহি পৰে, অৰ্থাৎ—

শুনিয়োক ⋮ সৰ্বজন। কৃষ্ণক ⋮ বিত। ।

এনেভাৱে পঢ়া দেখা যায়। অৰ্থাৎ চাৰি মাত্ৰাৰ অনুপৰ্বই কণ্ঠস্বৰলৈ যি অনিয়োত আনি দিয়ে তাক সহজে পৰিবৰ্তন কৰিব নোৱাৰি।

২। দুলড়ী নামে ছন্দসজ্জাটোত ৩ টা পৰ্ব। প্ৰথম দুটা ছয় মাত্ৰাৰ, তৃতীয়টো আঠ মাত্ৰাৰ।

অমল কমল সুকোমল দল
ফুলি ফুলি ডাল শোভে।
পৰি মধুকৰ গুঞ্জে কচিকৰ
তাৰ মধুপান লোভে।।

ইয়াত ছয় মাত্ৰাৰ পৰ্ববোৰত ৩+৩, ৪+২ অথবা ২+৪ হিচাপত ছেদবোৰ বিন্যস্ত। কিন্তু পাঠকে পঢ়োঁতে মন কৰিব পাৰি যে ইয়াত মাত্ৰাৰ পৰ্ববোৰ ৩ মাত্ৰাৰ দুটা অনুপৰ্বত বিভক্ত কৰাৰ প্ৰৱণতা ফুটি উঠে।

অৰ্থাৎ

অমল ⋮ কমল। সুকোমল ⋮ ল দল। ফুলি ফু ⋮ লি ডাল। শোভে।
পৰি ম ⋮ ধুকৰ। গুঞ্জে ক ⋮ চিকৰ। তাৰম ⋮ ধু পানে। লোভে।

এইদৰে পঢ়িবৰ মন যায়। কিন্তু এনে খণ্ডিত কপত উচ্চাৰণ কৃত্ৰিম হৈ ছন্দপ্ৰবাহৰ সাবলীলতা ক্ষুণ্ণ হয়। গতিকেই যৌগিক ৰীতিৰ পৰ্বসমূহ বেছি মাত্ৰাবিশিষ্ট হিচাপে ধৰাই বাঞ্ছনীয়।

যৌগিকত যে ছয়তকৈ কম মাত্ৰাৰ পৰ্ব পোৱা নাযায় তেনে নহয়। চাৰিমাত্ৰা পৰ্বেৰে সজ্জিত ছন্দসজ্জা কেইবাটাও আছে। যেনে ঝুমুৰা গজগতি ছন্দ সজ্জাটো ঃ

বলভদ্ৰে । জৰাসন্ধে।।
যুঁজিলন্ত । মালবন্ধে।।

কিন্তু প্ৰায়েই দেখা যায় যে ২ টা চাৰি মাত্ৰাৰ পৰ্বৰ ঠাইত আঠ মাত্ৰাৰ যুগ্ম পৰ্বেৰে চৰণ বিন্যস্ত হৈছে।

৮

প্ৰহাৰে অনেক ভাৱে। ।
ছুপি ৰবি। পাৱে পাৱে। ।

ইয়াৰ উপৰিও অপূৰ্ণ কপত আন কেইবা প্ৰকাৰেও মাত্ৰা বিন্যাস দেখা যায়। দুই মাত্ৰাৰ অপূৰ্ণ পৰ্বৰ উদাহৰণ আগতেই দিয়া হৈছে। সেই দৰে অপূৰ্ণ কপত তিনি, পাঁচ আৰু সাত মাত্ৰাৰো চানেকি পোৱা যায়।

মোৰ ব্ৰজকাপ। তাহাক তৰি। ।৮০৫
আমি ত্ৰেন দেৱ। তাহাক স্মৰি। ।
পিতৃক মাতৃক। কৰি বন্দন। ।
পড়ি প্ৰণামিলা। কৃষ্ণৰ চৰণ। ।
কৰতল কমল ক। মল দল নয়ন। ।৮০৭
ভৱৰৰ দহন। গহন বন শয়ন। ।৮০৭

ইয়াতে অৱশ্যে যুগ্ম পৰ্বৰ ব্যৱহাৰ পৰিলক্ষিত হয়— কাৰণ অতীজৰ গীতৰ দৰে একোটা চৰণৰ সম্পূৰ্ণ মাত্ৰা সংখ্যাকেহে একোটা ছান্দিক গোট ধৰা হৈছিল।

অনুপৰ্ব বিন্যাসৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায় যে আঠ মাত্ৰাৰ চৰণ সচৰাচৰ দুটা চাৰি মাত্ৰাৰ অনুপৰ্বত বিভক্ত হয়। এই চাৰি মাত্ৰাৰ ব্যাপ্তিয়েই যৌগিক ছন্দৰীতিৰ মৌলিক একক। মাজে মাজে অৱশ্যে তাক আধা কপত অৰ্থাৎ দুই মাত্ৰা ৰূপে পোৱা যায়। ছয় মাত্ৰাৰ ক্ষেত্ৰত আকৌ তিনি মাত্ৰাৰ অনুপৰ্বত বিভক্ত হোৱাৰ প্ৰৱণতা বেছি। চাৰি বা তাৰ আধা দুই আৰু তিনি এই জাতীয় আনুপৰ্বিক মাত্ৰা বিন্যাসেই অসমীয়া ছন্দৰীতিৰ সকলো বৈচিত্ৰ্যৰ জন্ম দিয়ে। অৰ্থাৎ ছবি ছন্দ সজ্জাত ব্যৱহাৰ হোৱা মূল পৰ্ব আৰু দুলড়ীত ব্যৱহাৰ হোৱা মূল পৰ্বৰ আভ্যন্তৰিক গঠন প্ৰণালীতেই অসমীয়া ছন্দৰ চৰিত্ৰ সোমাই আছে। আগতে উনুকিয়াই অহা হৈছে যে প্ৰাচীন মাত্ৰাবৃত্তক বাদ দি, এই যুগৰ মাত্ৰাবৃত্ত যথাত্ৰিক পৰ্ব বিন্যাসৰ তৰংগময়তাৰ পৰা উদ্ভুত। সেই বাবেই অম্বিকাগিৰিৰ—

"এইতো নহয় হাঁহি ধেমালিৰ
ভাগৰ জুৰোৱা গান"

আৰু ধনাই বৰাৰ—

"অমৰ যিজন   কৰে সেইজন
সদায় আনৰ হিত।"

জাতত বেলেগ হোৱা সত্বেও ধ্বনি চৰিত্ৰৰ ফালৰ পৰা ইমান ওচৰ।